

ԹԻՒ 41

1888

1 ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ

ԼԱՆՐԻԿԱՆ

ԱՆՈՒԹԻՒՆՔ

ՆԵՐԱՆԱՆ

•••••

5.

Քամայ ցեղէն Սողանին պատմութիւնը, և անոր ներ-
սկզբէն դադարը :

() Րաօնէղին գրքին երկրորդ հատորին մէջ կը պա-
րունակուէր Սողանին նախնիքներուն պատմութիւնը ;
որ խեւացի փիւնիկեցիներուն միջնորդութեամբը
Քամայ ցեղէն սերած էին ուղիղ դիւ արքային ան-
ունց արեւիկեան ցամաք երկրէն արեւմտեան հեռա-

ւոր երկիրները գաղթելը. Չանէսին* իրենց նախ-
կին օրինադրին հետ մէկ տեղ ճանապարհորդութիւ-
նով Ուղումալինգա գետէն եւ անոր վտակներէն անց-
նելով Բալանդի դաշտը գալը, Վիշէներուն** մեծ
միապետութիւնը եւ Վաչանը*** որ անոնց մայրա-
քաղաքն էր, եւ ուրիշ երեք մեծամեծ թագաւորական
քաղաքներ հիմնելը. որ են Մայաբան, Ղուհա, եւ
Չիքիմուհա****: Եյս հատորը, որուն միայն քանի մի

* Չանէս, Գօգոմէս, կամ Ղուհուադէս, ինչ-
պէս որ այլ եւ այլ ցեղեր մի եւ նոյն անունը իրենց
լեզուին թարգմաններ են, Չարացիներուն եւ հնուց
կրթուած ցեղերուն համար նոյն են, ինչ որ հաբէն
եղան Ինքասները բերուի մէջ: Եյս ցեղին որուն
պետաւոր ցեղապետն եղաւ Աօգան, պատմութիւնը
եռքը պիտի տեսնենք: Հիմայ ալ Չանէսի ցեղէն
մարդ կը դառնուի Լադանեօնի լեռներուն մէջ:

** Վիշէ բառին համար տես վերը. թղթ. 70 եւ
Ծան:

*** Վաչան, եւ օձերու քաղաք. Չանէս կամ
Ղուհուադէս, Մէքսիքացիներուն լեզուովը Ղուհ-
հուադան, Չանէս ցեղին. եւ Վիշէ կայսերութեան
մայրաքաղաքն էր, որուն աւերակներն են որ հիմայ
Բալանդ անունով կը կանչուին: Եօարրօս իրեն Ար-
արէմալայի պապմո-նէան մէջ Բալանդին Ղուհուադան
անուն տալով խաբուած չէ'. թէպէտ ասոր հակառա-
կը կը կարծէ Պ. Ալալէզ:

**** Մայաբան, որուն ճիշտ անունն է Մաա-
յաբան, Եուզադանի հին մայրաքաղաքն էր, եւ անու-
նը մօտայ կա բառերէն կեղէն, որ ըսել է Ըսար չը կա:

Երեսին նախադիմ օրինակը ձեռք կըրցայ բերել,
դժբաղդաբար կորսուած է. քայց այն նախադիմնե-
րով, եւ առաջին հատորէն առնուած տեղեկութիւն-
ներով, եւ բաղդատելով նոյն ածն Ոսմանին յիշա-
տակարաններուն մէջ, որ կը գտնուին թէ դարուն վեր-
ջերը Եաբրայի նախկոպոս 'Կունէզ տէլա Վ' Էկային
խեմական սակմանադրո-խեմաց գրքին նախաշաւիղին մէջ,
եւ Սահակունին եւ Սորբունմատայի եւ Սօարրօսի եւ

անջըրդի երկիր: Այս տեղին անունը Պամնա գը-
րաւ: Եւ Կուգադանի գետնին կաղմութիւնը քիչ մը
գիտցող մարդը կը գտտէ որ ասանկ անուն մը այն
տեղին շատ աղէկ կը վայլէ. վասն զի ո'չ գետ կայ,
ո'չ վտակ եւ ո'չ առու: Եւ կամ Բան, քաղաք ըսել
է: Պուլհա, նապաստակներու ջուր ըսել է. եւ մին-
չեւ հիմա շատ նապաստակ կը գտնուի Պուլհա կամ
հիմակուան անունով Պուլհիմա գետին ոռոգած՝ եր-
կիրը: Պուլհա քաղաքին աւերակները մինչեւ հիմա
կը տեսնուին այն գետին քով ցէնտախներուն դաւառին
Օփօշինկօ տեղին քովերը, որ Եաբրայի պետու-
թեան երեւելի մէկ գիւղաքաղաքն է: Չիքիմուլհա,
կամ ինչպէս որ Օրտանէզ կըստուգաբանէ, Չիքին
մաք հա, ըսել է չիքին գիւղականին աղբի-րը: Չի-
քին՝ գիւղներուն վրայ տիրող իշխաններուն մեկն էր.
ինչպէս որ կը տեսնուի այս իշխաններուն անուննե-
րուն կարդը, որ դրած է 'Կունէզ տէլա Վ' Էկա. եւ
հաւանական է որ առիկայ մեռած ատենը իր անունը
այս քաղաքին տուաւ: Եւ իմացալ նոյն անուամբ գա-
ւառին կը վերաբերի Կուադէմալա թագաւորութեան
հիւսիսային կողմը հաւրէ ծովածոցին վրայի լիւ-
ներուն մէջ:

կօհօշեուսոյի եւ ի զանայի ժողոված հին աւանդու-
թիւններուն հետ, կըրօցայ այս պատմութիւնս նորէն
շինել. որուն կորուստը անդարմանելի պիտի ըլլար:

Տօն Ռամօն տէ () րօտնէզ իր գրքին վերջին սը-
բագրութիւնը ընելէն ետքը, թը դարուն վերջերը
սպանիա խրկեց որ տպուի: Դուցէ ներկայ դարուս
սկիզբը խրկած ըլլայ. վասն զի հաւանական է որ՝
Վաճակունին ընդհանուր պարփո-թիւն իրաց նոր
Սպանիայի գրքին երրորդ հատորին վերջը, յաւելուածին
մէջ ասոր համար ըլլայ տօն Վարլօս, Սարիա տէ
Պուսդամենդէին ըսածը. որ կը պատմէ թէ, այս գիր-
քը որ Քալանգի ծագմանը վրայ կը խօսի, եւ կուա-
լէմալա գրուած է, Սատրիտ քաղաքը Ն'իլ 1, էմո-
սին ձեռքն էր 1803ին տպելու համար: Բայց 'ի հար-
կէ հնդկաց ընկերութեան խորհրդականներուն դիւ-
րադրպիւ ոգին արժընցուցած է, որ ասոր ալ տպա-
գըրութիւնը արդիւնեց. ինչպէս որ անկէց առաջ Վե-
րիկայի վրայ խօսող ուրիշ շատ գրքերուն ալ տպուիլը
արգելած էր: Իսկ տօն Ռամօն տէ () րօտնէզ անկէց
ետքը շատ տարի ապրեցաւ. եւ տասն տարի մը կայ
որ մեռաւ: Չիւտատ Ռէալէ քաղաքը, որուն ամօռա-
նիստ եկեղեցիին կանոնիկոս քահանայն էր. եւ իր գոր-
ծոյն տպագրութեամբ հրատարակուիլը տեսնելու մը-
խիթարութիւնը չունեցաւ:

ԱՕԳԱՅԻՆ

Մասին Ուսուցիչին ժամանակագրութիւնը:

Բաւական ժամանակէ ՚ի վեր ծանօթ էր մեզի, որ Փարիզ արեւելեան գործածական լեզուաց կայսերական դպրատան դասատու եւ ասիական ընկերութեան իմաստուն անդամներէն մէկը, Պ. Լատուարտ Տիւրորիէ, որ հայերէն գրաբար եւ ալիստրահաբար լեզուներուն հմուտութեանը հետ՝ ժամանակ ժամանակ հայերէն լեզուին վրայ ազդեցութիւն ընող եւ անոր հետ խառնուած լեզուներուն հմուտ է, հայ պարսկաբանից մաթեմատիկոս մը պիտի հրատարակէր. որուն յայտարարութիւնը երկու տարիի մօտ է որ հանած էր: Եւ անգամ այս գործոյս իբրեւ սկզբնաւորութիւն եւ առաջին հատոր՝ Մատթէոս եղեսացի կամ Ս. Ռ. Տայցի պատմիչին ժամանակագրական պատմութիւնը հրատարակած է անոր շարունակութեանը հետ՝ որ Վիկտոր քահանայն շինած է, դադղիւերէնի թարգմանելով եւ ծանօթութիւններով ճոխացնելով: Եւ առաջին անգամ այս զրօքի թարգմանութեանը ձեռք զարնելուն պատճառն այն է՝ որ արեւմտեան ազգաց եւ մանաւանդ գաղիացւոց պատմութեանն ալ շատ լոյս կուտայ ասիկայ. որովհետեւ հռչակաւոր խաչակիրներուն պատմութիւնն ալ կը պարունակէ, որ սուրբ Լորուսադէմ արաբացիներուն ձեռքէն ազատելու համար խղուն բազմութեամբ տրեւելք անցան

մաքերնին յաջողուցին . քանի մի լատին թագաւոր ալ
 նստեցաւ հոն . բայց մինչև ցվերջը չկրցան պահել :
 Գ . Ռէյնօ , խաչակրաց պատմութեան վերաբերեալ
 հատուածները որքան որ արաբացի պատմիչներուն գը-
 րերէն գտեր էր նէ՝ ժողոված և առանձին գիրք մը
 հրատարակած ըլլալովը կերեւի որ հիմա գաղղիացի
 փաստունները իրենց ազգային պատմութեան այս մա-
 սին վրայ յատուկ մշտագրութեւն ունին . և Գ . Տիւ-
 լորիէ ալ այս կողմէն Մատթէոս ուռհայեցիին ասկէց
 առաջ ծանօթացուցեր էր արեւմտեան ազգերուն , խա-
 չակիրներուն պատմութեանը վերաբերեալ կտորը զա-
 տնելով և թարգմանելով և ծանօթութիւններով տպե-
 լով Փարիզ , 1850 թուին :

Այս անգամ նոյն գիրքը ամբողջ թարգմանած է .
 որ գաղղիաբէն դիտցող մերագիտներուն համար պատ-
 ուական աշխատութիւն մըն է . վասն զի հայերէն բը-
 նագիրը մինչև հիմայ ձեռագիր մնացած ըլլալով շա-
 տերուն անծանօթ է , և մենք ալ տեսած չեմք . մի-
 ւայն չափեան Հ . Միքայէլին հայոց պատմութիւնը
 կարգաւորվ էր որ ասոր յարգը սովորած էինք իրեւ
 պատմիչ , և հրատարակուելուն ալ կը փափաքէինք :
 Քանի որ հայերէն բնագիրը չէ՝ հրատարակուած ,
 գաղղիագէտներուն համար Գ . Տիւլորիէին թարգ-
 մանութիւնը բնագրին տեղը կը լեցնէ : Բնագիրը տը-
 պուի ալ նէ՝ այս թարգմանութիւնը իր յարգը չկոր-
 սընցըներ բաշմապատիկ ծանօթութիւններուն համար .
 որոնցմով փոյթ տարած է բազմահմուտ թարգմանիչը
 բնագրին պատմածներն ստուգելու , և երբեմն ժամանա-
 կազրութեան կողմէն սխալներ կան ալ նէ նշանակելու :

Եւ արդարեւ ասիկայ հայերէն եւ հայոց ազգի վըրայ շինուած պատմութիւններուն առաջինն է, որ յոյն եւ լատին հեղինակներու, միանգամայն եւ արաբացի եւ ասորի պատմիչներուն գրածներուն հետ բազմաթիւ ստուգուած եւ հրատարակուած է. եւ առհասարակ բազմաթիւ տեղերը ստույգը ուր որ գրուած է նէ անաչառութեամբ յայտնէր է. եւ տեղ տեղ Քուլիէլմոս տիւրացի լատին պատմիչին գրածներուն հետ բազմաթիւ տարբերութիւն գտած տեղը՝ իրաւունքը հայ պատմիչին կուտայ. եւ ասով վիթմանան եղբայրներէն ալ կը տարբերի. որ երանելի Մովսէս խորենացիին պատմութիւնը լատիններէն թարգմանելով եւ ծանօթութիւններով տպելով՝ կուգին նոյն իսկ հայոց ազգային պատմութեան ստուգութիւնը կաշկածելի ընել:

Պ. Տիւրքիէին նախապաշարմունքէ ազատ ըլլալը տեսնելով կը վստահիմք, որքան որ բնագիւղը տեսած էիմք ալ նէ, թարգմանութիւնը ճիշդ ըլլալուն երաշխաւորելու. մանաւանդ որ՝ հայոց ազգին կրօնական բաներուն վրայ ուրիշ եւրոպացիներէն աւելի հմտութիւն ունի. եւ այն բաներն որ ուրիշները մեր ազգին վրայ իբրեւ ազտ տեսնելով կը բամբասեն, ասիկայ բուն պատճառներուն տեղեակ ըլլալով կարգարացնէ: Օրինակի համար քանի մը կտոր բանը հոս յիշեմք: Եւրոպացի հիմակուան մատենագիրներուն մէջ շատերը կան, որ տեսնելով որ Քաղկեդոնի ժողովքը չէ ընդունած մեր ազգը հին ժամանակները, չէ՛ թէ լոկ կը կարծեն, այլ հաստատութեամբ մտքերը

նին գրած ալ են որ հայերը եւտիքական են . և այս տարապայման և անճոռնի կարծիքը՝ հայերէն լիզուին հմուտ և հայ հնդկականներու զբքեր կարգացող մարդոց քով ալ կը անանեմք նէ ուրիշ բան չեմք ըսեր . բայց միայն՝ որ ատեն մը առանց բննելու հետեւեր են . նախապաշարեալ են , Դ . Տիւլորիէ՝ Ս՝ ատթէոս ուռ . հայեցիին պատմութեանը յի գլխոյն 1 ծանօթութեանը մէջ հայերուն Քաղկեդոնի ժողովքը ընդունելուն վրայ ասանկ կը խոսի . “Քաղկեդոնի ժողովքը գուր , , մարուած ժամանակը , 451 թուին . հայերը պար , , Թից յաղկերտ Բ . թագաւորին դէմ պատերազմի ըլ , , բազած ըլլալով չկրցան այս ժողովքիս ներկայ գա , , նուիլ . և յունաց հետ հաղորդակցութիւն չունէին : , , Եւտիքէսի՝ և Աղեքսանդրոյ Վիոսկորոս պատրի , , արքին կուսակիցները , որոց վարդապետութիւնը , , սյս ժողովքէս դատապարտուած էր , հայաստա , , նի մէջ ցրուեցան . և քաղկեդոնի հայրապետները , , Նիստորի մոլորութիւնը նորոգածի պէս ցուցուցին : , , հայերը ասոնց սուտ պատմութեանը հաւատալով , , ժողովքը մերժեցին , ընդունելով միանգամայն Յի , , սուսի Քրիստոսի երկու բնութիւն ունենալը , , ինչպէս որ վճռած էր սուրբ Արեւի աղեքսանդ , , րոցին . Նշն իսկ Եւտիքէսն ալ հերետիկոսներուն , , կարգը կը դնեն և կը նշովեն , ,

Օտարագրիները և մեզնէ օտարացեալները մինչեւ հիմայ չեն կոցած հասկընալ որ մենք սո-լք Եւ-րո-պոս երգը առ սորմնացեալ բանն Եւտուած կերպ գնմք . կը կարծեն թէ առ սուրբ Երրորդութիւնն է երգածնիս . ուստի երբ կը ըսեն որ խաչեցար վասն Բե

քանին՝ կը գայթակղին։ Գ. Տիւրքիէ գաղղնացին
այս գայթակղութիւնն ալ կրնայ վերցնել, կրն
սոյն պատմութեանս ծանօթութեանցը մէջ. (գլ.
չԳ. ծան. 5). « Երեքսրբեան երգը հայոց եկեղեցւոյն
,, մէջ մէկ յաւելուածով մը կը զրցուի, որ աւուր
,, տօնին համեմատ կը փոխուի, լատին եւ յոյն եկե-
,, ղեցներուն մէջ սովորութիւն եղածէն տարբեր. որ
,, այս երգերը աստուածային երից անձանց վերաբե-
,, ընդդէմ կերպեն։ Արովհետեւ այս երեքսրբեանին վեր-
,, ջը երբեմն որ խաչեցար խաչն մեր ողորմեա մէկ բան
,, ռերով կը լըմնայ, յոյները անկէց պատճառ կառ-
,, նեն հայերը ամբաստանելու որ, չէ թէ միայն Աս-
,, տուածութեան երկրորդ անձը, այլ երեք անձինքը
,, մէկէն չարչարեցան կըսեն,, :

Ծանօթեան եւ Աստուածայայտնութեան կամ մկրտ-
ութեան տօներուն մէկտեղ տօնուելուն համար նոյն
գլխոյն Դ ծանօթութեան մէջ համառօտ մը կըսէ.
« հայոց եկեղեցւոյն մէջ այս երկու տօնս մէկ եղած է
,, եւ յունց. Յին կը տօնուի, արեւելեան նախկին ե-
,, կեղեցւոյ սովորութեան համեմատ. և ասոր վրայ
աւելի անդեկութիւն աւելելու համար իր յօրինած հե-
տադարձութիւնս՝ Ի վերայ Ժամանակագրութեան գրքին կը
խրկէ, որ տպուելու վրայէ. և տակաւին հրատարա-
կուած չէ։

Արեւմտեանները մեզ բամբասելու առիթ բռնած
են մէկ մըն ալ սուրբ զատկի ճրագաւուցին իրիկուան
Ժամերգութեան առեր սուրբ Արուստէմ Վարդապե-
տի սուրբ գերեզմանէն լոյս կը բլնի ըսիւն։ Բայց շա-
տերը կտն որ չեն գիտէր թէ Գլին գարու լատինն

բըն ալ այս բանը հայոց և յուշնաց պէս կըսէին։ Որով հայերը ասանկ ըսելնուն կարգարանան։ Եւ այս է Պ. Տիւլբրիէին այս նիւթիս վրայ խօսքը. (ԼԳ. ծան. 2)։ « Երուսաղէմ ուխտի գացող հաւատացեալ լոց բազմութիւնը կը կարծէին որ աւագ շաքար զոր սուրբ գերեզմանի կանթեղներուն վրայ երկինքէն ընկնայ։ Տես 'ի Միշ. (պարմ. խաչակը. Բայ. Ե տպագրութիւն. հատ. Ս. Թղթ. 49. և հատ. Բ. Թղթ. 34)։ Խաչակրաց յապենարարս նին մէջ ալ, (հատ. ա. Թղթ. 93. և 526)։ Փոքլէ շարագրեցին, և ճենովացի Քաֆֆարօ Ժամանակագիրն խօսքերը կան, որ այս հրաշքիս ահանաւորս վկայ էին։ Աշխարհ կարդալ պէտք է Սօշնյմի մէկ ծառը. որուն վերնագիրն է, յաղագս ըսող պրօֆ. Գերեզմանին Բացարար-Լի-ն, և իր ծառերուն կարգը դրուած է Լուպէք. 1727 ին, երկրորդ հատորին մէջ։ Ըսող վրայ Եպուլֆարաճ (Ըսողի պատմիչը) հետաքրքրական բան մը կը պատմէ։ Շաքէմ պի եմը իլլահ՝ Ազիպտոսի խալիֆէն, հիճրէթի 400 թուին (որ 1009 թուին օգոստ. 25 ին սկսած և 1010 ին օգոստ. 14 ին լըմընցած է), հրաման ըրաւ որ Երուսաղէմի ուրը յարութեան տաճարը կործանեն։ Ըստ գաղափարս անոր մաքին մէջ դրաւ մէկը որ քրիստոնէականները կատէր. և պատմեց որ՝ զառկին տօնը կատարելու համար երբ քրիստոնէականները հոն կը Ժողովուէին քահանաները խաբէութիւն կը բանեցընէին. սուրբ գերեզմանի վրայի կանթեղը կախուած շղթան պալատանով կ'օծէին. և երբ տաճիկ բաղադատուէր Ե

,, կեղեցիին դուռը կը կնքէր , քահանայները առաս-
 ,, աղին վրայէն շղթային ծայրը կը բռնընկերէին . որ
 ,, բորբոքելով մինչև կանթեղին պատրոյգը կը հասնէր ,
 ,, և այն ալ կը վառէր : Աւ այս խաբէութիւնովս քը-
 ,, ռիստոնեաները իրենց հաւաքին վրայ կը հաստա-
 ,, տէին : Ահա այս է եղեր այն քրիստոնէից ատեցո-
 ղին ըրած ամբաստանութիւնը , որով Ազիպտոսի ա-
 միրապետը գրգռուեր է սուրբ յարութեան տաճարը
 կործանելու հրաման տալու . ճրագալոյցի իրիկուան
 կանթեղավառութիւնը հիմայ ալ կայ հայոց և յունաց
 մէջ : Յոյները այս լոյսը հրաշքով կեցէ կըսեն կամ
 չեն ըսեր , անիկայ մեր հոգ ընելու բանը չէ . բայց
 հայոց վարդապետները յայտնի կըսեն թէ Քրիստո-
 սի սուրբ գերեզմանը միայն զատկի ճրագալոյցին չէ ,
 ամէն ատեն լուսարուղի է . և ուխտաւորները կը յար-
 դորեն որ այդպէս լոյս տեսնելու փափաքով խուռն
 բազմութեամբ զատկի օրերը սուրբ Արուստակէմ չը
 լեցունին . և հիմայ շատ մարդիկ ալ ժամանակ չլսարե-
 լով տարւոյն ամէն ատենը սուրբ Արուստակէմ ուխտի
 կերթան :

Ասպէս բաներու վրայ Գ . Տիւլորիէ անաչա-
 ոութեամբ և պատուական հմտութիւններով խօսելով ,
 որ ասոնց նման հմտութիւններ լեզուագէտ և շատ
 գրքեր կարդացող մարդու մը անգամ գտնելը դժուար
 է , կայ կայկափանից մատենադարանին ամբողջ թարգ-
 մանութիւնը և հրատարակումը մեղի փափաքելի կընէ .
 որով մեր գրագէտները օտարազգի բայց աղնուամիտ
 և անաչառ իմաստունի մը օգնութեամբ մեր թղթին
 թէ եկեղեցական և թէ ուրիշ կերպ սովորութիւնն-

բուն հնութիւնը և շատերուն տաննաք ուրիշ աղբէ-
րուն մէջ գտնուած ըլլալն ալ կը սովորին. որով թէ
ազգային և թէ ընդհանուր պատմութիւնը շատ լոյս
կառնէ. աւելի լոյս կառնեն այսպիսի տեղեկութիւն-
ներ չունենալով մեր աղջը բաժնատողները. միայն թէ
կամք ունենան :

Մ ՈՒՐԵՅԱԼՆԵՐ

Մուրացիանները աղբաւ ըլլալու են, որ մու-
րալու իրաւունք ունենան. չէ՛ նէ գող կը սեպուին որ
աղբատներուն իրաւունքն եղած ողորմութիւնը իրենք
կը յափշտակեն: Հոս գրելիքնիս առին մը Վաղղի-
այի մէջ գտնուած մուրացիաններուն ստորագրութիւնն
է. որ միայն հետաքրքրական բան մը ըլլալուն հա-
մար պիտի գրեմք. գործնականի պալով. մուրացիան
մարդուն ողորմիլ՝ ամէն մարդուն խիղճը կը թեւադ-
րէ. եւ ասոր ապացոյց այն է որ՝ ողորմութիւն
տալ չսիրող մարդիկը մուրացիան մը տեսնել չեն սի-
րեր. թէպէտ բնապէս տեսնելը բան մը տալու չը
հարկադրեր: Մարդս աղբաւի անունով մեկուն ո-
ղորմի նէ՝ ողորմութիւնը նոյն ինքն Վստուած կըն-
դուի. թէ եւ ողորմութիւն ուզող մարդը անարժան
ըլլայ: Մենք մարդոց թերութիւնը չեմք կրնար շիտ-
կել. ասիկայ իշխանութիւն ունեցող մարդու բան է.
մեր ընտելքը անոնց կարօտութիւնը լեցընել է, որ-
քան որ մեր ձեռքէն կուգայ. իսկ թէ կարօտութիւնը

իրաւ է թէ սուտ՝ Մատենոյ դատելու բանն է։ Ամենուն ծանօթ է սուրբ Յակոբ մծ բնացիրն պատմութիւնը։ Երկու հոգի ասիկայ խաբելով ձեռքէն բան մը տնկելու խորհուրդ ըրին. մէկը մեռել ձեւացաւ. միւսը՝ ընկերս մեռաւ թաղելու պատանք մը չկայ ըսելով սուրբին քովը գնաց, եւ սուրբը կոնակի վերադառնաւ։ Մարդը եւս դարձաւ գողակիցին հետ ուրախանալու, բայց անհոգի մարմին մը գտաւ. սուտ մեռելը իրաւ մեռել եղեր էր։ Ենոր համար մուսացկանին ճշմարտ կամ սուտ աղքատ ըլլալն ստուգելը մեղի չի՛յնար։ Հոս գրելիքնիս՝ ասկէց երկու հարիւր տարի առաջ Վաղղիա գտնուած մուրացկաններուն ըստորագրութիւնն է, որ Սովալ անուն մէկը գրած է 1660ին, եւ ուրիշ բազմահմուտ հեղինակ մըն ալ՝ բացատրած եւ ճոխացուցած է։

Սովալ՝ Լրայի Բակ ըստած տեղերը կըստորագրէ. եւ այս անունիս պատճառն ալ քիչ մը ետքը կիսանամք։ « Ես բակը մեծ ընդարձակութիւն ունեցող տեղ մըն է մէկ անել փողոցի (չըղմաղ սոգապ) ծայրը, դարչահոտ՝ եւ անկանոն ձեւով տեղ մըն է, որուն գետինն ալ հող է, քար կամ ուրիշ բան մը շարուած չէ։ Հոն երթալու համար շատ մը ծուռ ու մուռ եւ նեղ փողոցներէ անցնելու է, գետինը դար ու փոս եւ խորտ ու բորտ, եւ բակը մտնելու համար մէկ գէշ ճամբէ մը վար իջնալու է։ Հոն հողաշէն տուն մը տեսայ կէսը գետինը թաղուած, եւ հնութենէն եւ փտութենէն խախտած՝ փլչելու մօտ. որ քառակուսի չորս ձողաշափ (144 ոտնաշափ) չկար. բայց յիսուն տխուրէն աւելի բնակիչ ունէր. եւ շատ մը մանր

տղայք. որոց մէջ հարազատ զաւակներ ալ կային, հայ բերնին անյայտներ ալ, գողցուածներ ալ, խնձի ըսին որ հոն իրարու վրայ կուտակուած հինգ հարիւր տընուոր կը բնակին. աւելի մեծ է եղեր ատեն մը. եւ հոն բնակողները՝ անգործ, դատարկապորտ, լիբը եւ դարչելի մարդիկ՝ դողութիւնով կապրին եղեր: Վալիբը ամենեւին չմտածելով՝ ամէն մարդ ունեցածը կը վայելէ. եւ ցերեկին ծանր աշխատութիւնով եւ զուցէ քանի մի անգամ ծեծ ուտելէն ետքը վասպիածին իրիկունը կուտեն: Բերիշ տեղ գողնալ ըսելով հասն կըրցուած բանին հոս կասկիւ կըսեն: Լրալի բալին հիմնական օրէնքներուն մէկն է՝ որ առջի օրուրէնէ միւս օրուան բան պիտի չմնայ: Ամէն մարդ կատարեալ ազատութեամբ կապրի հոն. հաւատք եւ օրէնք ճանչցող մարդ չգտնուիր մէջերնին. մկրտութիւն, ամուսնութիւն, խորհուրդ եկեղեցւոյ, լըսուած բան չէ՝ մէջերնին,,:

Սօվալին ըսածին մէջ չափազանցութիւն չկայ կըսէ Շարթոն. զուտ ճշմարտութիւն է ամբողջ, անցեալ դարուն սկիզբները Գարիզու մէջ տասն եւ երկու հաւ հրալի բալ կար. եւ Վաղղիայի ամէն մեծ քաղաքներուն մէջ գոնէ մէկ հաւ մը կըլար: Սինչեւ այն ատենը այն երկիւղալի տեղերուն վրայ դիտողութիւն ընող ալ չէր եղեր. մուրացկանը մէկ անգամ մը հոն խնայէն ետքը ըրածը տեսնող եւ գիտցող չըլլալուն ապահով էր. միայն իրենիններն էին հետը. անցնող դարձողը խաբէլու համար ցերեկը վրան առած կերպարանքը հոն հասնելուն պէս վրայէն կը ձգէր: Սէկ անգամ հոն մտածին պէս կազը շիտակ կը քսու-

էքր. անդամալոյծը պար կը խաղար. կոյրը կը տես-
նէր. խուլը կը լսէր. ծերերն անդամ երիտասարդ կըլ-
լային: Ասանկ յանկարծ եւ զարմանալի կերպարանա-
փոխութիւնները հոն ըլլալուն համար բակին անունը
հրաշխիւ բախտին: Եւ յիրաւի այնքան զարմանալի բազմա-
թիւ փոփոխութիւնները ո՞վ տեսներ նէ հրաշք է չէր
ըսեր արդեօք: Այլ տներու եւ տառապանքներու տակ
հեծող մարդը՝ որուն համար ցերեկին կը վախցըուէր թէ
իրիկունը մինչեւ տունը չկրնար հասնիլ, այն խեղ-
ճերը՝ որոց խոցն ու վերքերը կամ տնեղը կամ անդա-
մալուծութիւնը կամ անդամներուն կոտորած ըլլալը
հաղիւ կը ներէին որ իրարու ձեռքէ բռնած՝ մէկ կող-
մերնին ալ պատերուն տալով, որպէս թէ իշխալէն
վախնալուն, տուներնին կրնային երթալ, այն ա-
մէնը՝ որ մարդու ստուեր կը նմանէին՝ եւ դուրսը բռն
եւ տիւրը կը քալէին կամաց կամաց, կամ ֆարիքներ-
նուն շատութենէն կամ հիւանդութենէ կամ ան-
թուութենէ վերջին տեսիլման տկարութեան հասած է-
ին, այս նոր աշխարհքիս սեմքէններս ոտքերնին կո-
խածնուն պէս՝ որպէս թէ հրաշագործ գաւազան մը ի-
րենց դպած ըլլար, նոյն հետոյն մէկ նոր կենդանու-
թիւն մը կը ստանային: Ղաւնէն ներս կը մտնէին, եւ
հագած լաթերնուն հետ մէկ տեղ՝ վրանին ինչ հի-
ւանդութիւն կերեւնարնէ կը հանէին. դռնէն ներս՝
տարիքին շատութիւնն անգամ անդալի կըլլար. կին,
աղայ, ծեր, երիտասարդ, ամէնքը յանկարծ առջիդ
հասակի եւ աշխոյժ շարժման եւ առողջութեան մէջ
կը դառնուէին: Իրիկուն որ կըլլար եւ բազմութիւնը
հոն կը լեցուէր, ըսութեան տեղ աղաղակ եւ սղբա-

քու տեղ սերտութիւն եւ արցունքի տեղ խնայել եւ յուսահատութեան տեղ յոյս եւ ակնկալութիւն կը յաջորդէր։ Այնչիւքնին ձեռք առնելու տնհամբերութիւնով մը ըսպէ՛ մը անգամ պարագայ անցնել չէին ուզեր. ահաւոր արագութիւնով մը իրենց բուններնուն ծածուկ տեղերը կը վազէին կերթային. հոն ամէն տեսակ մոլութիւն եւ պղծութիւն կը լլար։

Այս ժողովուրդը ո՞րկէց էր, որ խեղճ էր՝ միանգամայն եւ բարեխաղ. աղքատ եւ հարուստ, զօրաւոր եւ տկար. ինքն ամէն բանէ կը վախնար՝ եւ ամէն մարդ ալ իրենցմէ կը վախնային։ Ո՞րկէց էին այս հազարաւոր մարդիկը՝ որ իրենց առանձին թագաւոր մըն ալ ունէին եւ անոր կը հնազանդէին. իրենց յատուկ օրէնք եւ դատաստան եւ բարոյական անգամ ունէին. յանձաւորները կը մեղքնէին ալ։ Ո՞րկէց եւ ի՞նչ ազգ ըլլալնին յայտնի չէր. բայց այնքան բազմութիւն էին՝ որ իրենց մէջ կտրգ կտրգ բաժնուիլ հարկ եղած էր. ամէնուն արտօնութիւնը իրարու հաւասար չէին։ Աւայս կարգերուս համար յատուկ անուններ ալ գործ կածէին, որ դաղղիներէն չեն։ Ո՞րք ալ ամէն մէկ կարգերնուն գործը գնեմք հոս, ամէն մէկ կարգին՝ իրենց մէջ զրուցուելու եւ հասկըցուելու սովորական անունը տալով։

Քո-րթօ քը պո-րանթ։ Լիւս մուրացկաններ, որ մուրալու եւ գողնալու հրաժան ունէին մինակ ձմեռուան համար։

Քաթն։ Պինետունները եւ բաղմութիւն ժողովուրած տեղերը կը մուրային. կամ մէկը անցնելու տեսնելը իրարու հետ պատկով խաղ խաղալ կը սկսէին,

Եւ մէկը խաղը կը կորսընցընէր դիմացինին հետ խօս-
քը մէկ ըրած ըլլալով, որպէս զի այն օտարականը
խաղու ըրոնէն եւ ստակները ձեռքէն առնեն:

Ֆրանս միտո: Հիւանդ կը ձեռնային այն առ-
տիճան կատարելութեամբ, որ վրայ եկող վարպետ
բժիշկներն անգամ կը ընային խաբել:

Հի-դէն: Չեռերնին վիպական ունէին. որպէս
թէ կատաղի չընէ խածնուէր՝ եւ սուրբ Հուպերդո-
սի բարեխօսութիւնովը բժշկուեր են. եւ հիմայ ա-
նոր գերեզմանը ուխտի երթալու են, բայց ստակ
չունին:

Մէրշանի: Սոխրարար նորուի հանդերձ մը՝
լայց հին ոտքի աման՝ հագած կըլլային. եւ կըսէին
թէ վաճառական էին, բայց կրակէ կամ պատերազմէ
կամ ուրիշ պատահարէ մը փնտսուելով աղքատացան:
Չոյք կը պըտըտէին ասոնք:

Մալլէի: Սուտ հիւանդութիւններ ունէին.
չորրորեմը կըսէին. կամ թեւերնին եւ ոտքերնին եւ
մարմննին սուտ խոցեր կը դնէին: Կըսէին թէ այս
ինչ տեղ երթալու ուխտ ըրած էմք. եւ անոր համար
եկեղեցիները կը մուրային, որպէս զի ստակ չատ ըլ-
լայ. եւ ուխտերնին կատարելու չուշանան:

Միլլէ: Կոնակնին մեծ աօպրակ մը ունէին,
եւ ձեռք ձգած ուտելիքնին հոն կը դնէին: Եսոնք
մեկայնեւորն տնտեսն էին:

Մալլէ: Իրենք մուրացկան էին, բայց կնիկնե-
րն ուն մարքիզ կըսէին. որպէս թէ իրենք ալ պատուա-
ւոր մարդիկ, եւ ձախորդ դիպուտով մը աղքատա-
ցած ըլլային:

Նարգիս-ա կամ Տրէլ: Ջինուորական կարգէն է-
ին. եւ ողորմութիւն ուզած ատեննին ձեռքերնին սու-
րին կոթին վրայ էր. ուզածնին չտալը վտանգաւոր էր:

Օրֆէն: Որ որք ըսել է: Ախտաճերկ տղայք կամ
երեստաւարդներ էին, որ ցուրտէն կը դողըղային, թէ
եւ շընիկ աստղին օրերն ըլլար:

Բէէր: Ոտքերնին կորսնցուցած մարդոց նմա-
նութիւն կընէին. առանց անթացուպի (գօլթուգ
տէյնէի) չէին դուրս ելլեր:

Բօլիսօն: Չորս հօդի մէկէն կըլլային. կըռնակնին
հանգերձ (սիւրդու), բայց տակէն շապիկ չկար.
յլլանոցներնուն յատակ ինկած էր, որով գաղաթնին
բաց կըմնար. եւ կուշտերնին ալ զինիի աման՝ մը կախ-
ուած կըլլար:

Ուֆօպէ: Ըստնք միշտ հետերնին կին մը եւ քա-
նի մը տղայք կուռննային, եւ կըսէին որ յանկարծակի
կայծակ ինչաւ տուներնին այրեց. բան մը չկրցանք ա-
զատել. բայց ո՛չ տուն ունէին եւ ո՛չ ազատելիք բան:

Վօլիլար: Խեցի ուսող ըսել է: Խեցեմորթ
կենդանիներու կեդիւներ չուանի վրայ անցուցած՝
հետերնին կուռննային, որպէս թէ տեղ մը ուխտի
կերթան. եւ ճամբու ծախքի օգնութիւն կուղէին:

Քայլօ: Եղւոր եւ առատ մաղերով երկի մարդ
եւ կնիկ մարդ, որ կըսէին թէ առաջ զոնջ (քէլ) են
եղեր. եւ Պլաւիկէի կամ Պուրկօներ դացեր բժշկը-
ուեր են, եւ հիմայ ալ նորէն ուխտի պիտի երթան
ի շնորհակալութիւն:

Քակա-, կամ Երիսի-բօ: Սուրացիաններուն
կարգը նոր մանողներուն իրենց մասնաւոր լեզուն եւ

քսակահատութիւն եւ սուտ վերքեր շինել կը սովորեցընէին:

Ասպս—էօ: Ս' արդ մը տեսածնուն պէս յանկարծ գետինը կիսնային եւ չարաչար կը թապըլտորկէին, որպէս թէ լուսնոտութիւննին բռնած ըլլար. եւ բերաննին կը փրփրէր. վառն զիյառուկ վարժած էին բերաննին կտոր մը օձառ պահելով փրփրցընելու:

ՏՐԻԻՏՆԵՐՈՒՆ ԿՈՒՍԻ ՄՐՁԵՆԸ

Տրիւիտ Տին կուսպաշտ քաղղեացիներուն քուրմերն են. եւ հոս ստորագրելու արձաննիս անոնյմէ մնացած է.

Վաղղեացի Շարղը քաղաքը եկեղեցի մը կայ որ կարնոտեան տէ քարնիւա կրսուի. եւ ուխտադնացութեան տեղ ըլլալով շատ հռչակաւոր էր: Եկեղեցին մեծաշէն է, եւ տեղացիները կրսեն որ տրիւիտներուն ժամանակէն մնացած է, մեհեան էր եւ եկեղեցի ըրին: Զմուտ եւ խոհեմ պատմիչներ ալ կրսեն որ այս տրիւիտները իրենց զոհերը ըրած այրերուն մէջ, որ ետքը հալածանքի ատեն քրիստոնեաներուն պահուելու եւ ապաստանելու տեղ եղաւ, իբրեւ թաղի քաղաք էր: Եւ ծնանելոց կոյսն մակաղորով սեղան եւ արձան մը զրին, այս արձանը Տին քաղղեացիներուն քանդակածն է կրսեն ոմանք. ուրիշները կրսեն որ անոնք քանդակագործութիւն չգիտէին. բայց արձանը որ հոս պիտի ստորագրենք տեսնողները կրսեն որ բաւական վարպետութիւն մը չունի. եւ քանդակագործու-

Թիւն գիտնալ պէտք չէ՝ անանկ բան մը բանդակելու համար։ Այս արձանը իբրեւ քրիստոնէական կրօնից պատուական յիշատակարան մը՝ երկար ատեն պահուեցաւ Շարդրի եկեղեցւոյն մէջ. բայց գաղղիացի յեղափոխականները՝ որ կրօնքը իր բոլոր յիշատակներովը մէկէն վերցընել կուգէին, 1792ին ասիկայ ալ ուրիշ հին քրիստոնէական յիշատակներու հետ այրեցին։ Այժմ ուխտաւորներէն մնացած շատ մեծագին ընծաներ ալ կախուած էին առաջը. որովհետեւ հրաշալի բժշկութիւննն ր կըլլար. եւ բժշկուածները իրենց հիւանդ անդամներուն պատկերը ոսկիէ կամ արծաթէ շինել կուտային. ոմանք վրան պատուական քարեր ալ կը հաղցունէին, եւ հոն կը բերէին։ Արձանին բարձրութիւնն էր երկուք ու կէս ոտնաչափ. մարմինը սեւագոյն, տանձի փայտէ շինուած, որ հին ատենը զաւակ ունեւայու նշան էր. շինուածքը անունէ կոչու ու կոպիտ, որ ինչպէս որ ապէ՛ Ադիւն կըսէ որ տեսեր էր, չէ՛ թէ ուրաքով՝ այլ երկրագործի մանրագոյլ տաշած կընմանի։ Շարդրի եկեղեցւոյ դանձատանը մէկ ցամակին մէջ՝ որ 1688 Թուին դբուած է, այսպէս երեսօրագրութի յիշեալ արձանը։

Անդերձ մը հազած է, որ մինչեւ ոտքերը կը հասնի. եւ վրայէն վերարկու մը ունի հին ժամանակի վերարկունքուն պէս, որուն թուերը վեր սօթուած է։ 'Այուսը լաշակ մը կայ սը երեսը չդոցեր, այլ միայն մազերը կը դոցէ ետեւէն. եւ մինչեւ ուսին վրայ հասնելով՝ անկէց վարը չերեւիր։ 'Այուսը կապնի տերեւի ձեւով զարդերով պսակ կամ թաք մը կայ. ոտքին ամունը հին ձեւով է, եւ միայն ծոց-

բը կերելք քղանցէն դուրս մնացածին չափ։ Արան նստած աթոռն ալ պարզ է։ չորս փայտ իրարու հետ միացած, եւ նըստելու տեղը խըսիք հիւսածի պէս. ո՛չ կոնակը եւ ո՛չ թեւերը կրթընցընելու տեղ չունի. ըսել է որ՝ մեր կողմերը պարտէշներու մէջ նըստելու համար շինուած նստարաններուն նման։

Ի՛րկը տղայ մը ունի. որուն գլուխն ու ոտքերը մերկ են. եւ վրան միայն շապիկի պէս բան մը հագած է։ Չափ ձեռքը գետածեւ բոլորակ բան մը ունի. եւ աջ ձեռքը վեր վերցուցած է, ինչպէս որ քահանաները օրհնութիւն տալու ատեննին կընեն։ Տղուն աչքերը բաց են. իսկ մօրը աչքերը գոց են։ Եւ ասիկայ առանց խորհըրդոյ՝ եղած չէ. վասն զի հին փիլիսոփաները կոյս մայրը աչքը գոց կը նկարէին ցուցունելու համար որ տակաւին աշխարհք եկած չէ. որով տղուն աչքը բաց նկարելէն կը հասկըցուի որ մայրը աշխարհք գալէն առաջ ինքը կաք. եւ ասիկայ՝ կուսին ծնանելիքը՝ ի յաւիտենից Աստուած ըլլալը ճանչնալ եւ դաւանել մըն էր։

Զիշեալ գանձատան ցուցակը կըսէ. այս արձաշնը շատ հին ըլլալուն համար շէնքը վարպետութիւն մը չունի. եւ հրիւտներու պէս անտառներու մէջ բնակիլ սովորած մարդոց շինել կըցածէն վեր բան մը չէ։ Վիխու թագին կաղնի տերեւներով զարդարուիլը եւ նստած աթոռին եւ բոլոր քանդակին բընական պարզութիւնը՝ հին ժամանակի շէնք ըլլալը կը ցուցնէ։ Այսու ամենայնիւ վեհ եւ պատկառելի տեսք մը ունի, որ վրան նայողին սրտին մէջ յարգանք մը կը ծագէ։ Այն ցանկը կըսէ որ՝ հիմայ եւ

ըեսը շատ տեղ, եւ մանաւանդ այտերը՝ մաղտաքէ-
ով լեցուած եւ ծնիւում են. վասն զի եկող ուն-
աւորները իրենց համարիչները թէսպիհ երկաթ
ճանկով երեսը կը դպցընէին, որպէս թէ օրհնութիւն
առնելով. որով երեսը կը սըկըդէր եւ կը վնասուէր :

ԵՇԽԵՐ ՀԵՂՈՒՄԵՆ

Բօգոմէիի քարախալը : Բօգոմէիք Եմերիկայի մի-
ացեալ նահանգներուն Վերձինիայի մէջն է. և Վրօշօր
անուն Լնդղեացիի կին մը այս տեղի բարավաղը ա-
սանկ կըստորադէ :

» Բօգոմէիի քարավաղն երթալու ճամբան ոչ
անտառ կընայ ըսուիլ, ոչ ծաղկանոց. և ոչ պար-
տէզ. ապա երկիրները և բարեխառն տեղերը ինչ ծառ
և բուսածաղիկ կը բուսնի՝ գեղեցիկները հօս կան.
բայց իրենց բնական գեղեցկութիւնովը, վայրենի վի-
ճակի մէջ. և օգը ծաղիկներուն անուշահոտութեամբ
տոգորուած է :

» Բարավաղին քանի մօտենաս նէ՝ ձայնը կա-
մաց կամաց կը շատնայ. և դըստանքը աւելի զուար-
ճալի կընէ : Չեմ գիտեր ինչ կայ. որ մեծ գետի
մը ամբողջ ջուրը մէկէն բարձր ակօէ վար թափած
ատենը հանած խոխոզման ձայնը մարդուն տխմըն
զուարճալի կուգայ, ամէն միակերպ ձայները մարդուն
սիրտը կը նեղացընեն, բայց քարավաղի մը ձայն լսել
չսիրող մարդու հանդիպած չեմ : Պրէնչ—բրիքըսուած
նորագահօս առուէ մը տնցնելէն ետքը դալարագեղ ծա-

ներուն շուքերէն բանի մը ըօպէ ալ քալեցինք . մէկէն բան մը տեսանք , որ մեզ շատ զարմացուց և զուար. ճացուց : Ս' եկ անհուն գետի մը ապառաժուտ խորին յատակը դէմէննիս ելաւ :

» Իստին ձորը հոս շատ լայն է . և մարդուս երեւակայել կըցած ամէն ձեւերով սեւագոյն խոշոր քարեր երկու կողմէն ջուրը մէջերնին են տուեր : Զուրը որոտուսի պէս գոռալով ասոնց մէջ կը թափի , և ամէն ատեն շըտեսնուիր . մէջ ընդ մէջ կըտեսնուի : Ս' եկ մը՝ կանաչագոյն յստակ ջուր մը կը տեսնես . որ ծածանելով և ցըրցընքնելով անընդհատ ուղղագիծ վերէն վար կիջնայ . շիտակ դետնի վոյ հանդարտ վազած գետի պէս : Անդին նեղ անցքէ ահագին խոխոզմամբ և թափով անանկ կիջնայ որ՝ բան մը ոչ կըրնաս տեսնել և ոչ լսել , մաքրուն գլուխը կը դառնայ : Ս' եկ տեղ մը անյատակ լիճ մըն է , որուն ջուրը անշարժ , գիտես թէ լճին մէջ թանաք լեցուցեր են : Անդին կտոր կտոր բաժնուած գետը՝ տասն և երկուքի մը չափ զատ զատ հեղեղատներ կը ձեւացընէ , և անկէց ցաթկած կաթիլները վրան ցօղի պէս թնթեւ մշուշ մը ձեւանալով ջուրին երեսը կը ծածկեն . և մըշուշը բաւական բարձրութիւն կիւլայ : Այս խոխոչումներուն և շառաչումներու մէջ՝ աղուոր մեծ և բարձր ծառեր ալ այն սոսկալի ապառաժներուն ճեղքին մէջ արմատնին հաստատած և գլուխնին դէպի ամպերուն մէջ երկնցուցած կը տեսնես . որ խելքերնին չհասնող տղոց՝ վտանգ եղած տեղը խնդալնուն պէս ծիծաղադէմ տերեւնին կը ծածանեն : Այս ահաւոր և գեղեցիկ բաները դիտած ատեննիս ճախուրն

կերներնուս մէկը թունաւոր օրթաւունկ մը ցուցուց :
օրուն տկար բայց վտանգաւոր բազուկները քարերուն
վրայ երկնցած , օրպէս թէ անոնք գրկեր և իրարու
հետ կապեր էին , և իմաց տուաւ որ՝ ասոնց տակը
աճահամար թունաւոր ոճեր կը բնակին :

Դ Լսանկ տեսարան մը դեղնցիկ անուանելը՝ բա-
ռերը ըստ պատշաճի բանեցընել չբլար : Մարդ որ
կողմը աչքը դարձընէ նէ վախճալու բան կը տեսնէ .
օոսկուս կուգայ : Բօդումէքի՝ քարտվազը սոսկայի և
վեհ տեսք մը ունի : Այլ քիչ առջիւր բացուած մութ
ու խորունկ անդունդը փրփրելով թափող ջուրին
խոխոջանքը , ջուրերուն ձեւացուցած արագաշարժ
պայտները , ապառաժ քարերուն սարսափելի բարձ-
րութիւնը , կերեւի որ մարդուն կեանքին կտպանան
և զգայրանքը ահու դողի մէջ կը ձգեն : Այսուամե-
նային , ապառաժին ձորին վրայ դուրս ցրցուած մէկ
ծայրին վրայ նստելն ու այս ամէնը տեսնելն ու լսելն
աւելի զուարճութիւն մը կուտայ :

» Իացած ատենէդ աւելի հանդարտ և անխօ-
սուկ ետ կը գառնաս . բայց օդուն զովութիւնը և
բացուած ծաղիկներու սքանչելի գոյնը , ուրիշներուն
գոց կոկոնները կամ ծաղիկները լծափած ու դոցուած
սերմնարանները , ճշիններուն բոցկլու , մեղմ ցողը որ
մարդուն թող չտար եւ դարձած ատենը ոտքերը
հոգնելու . ասոնք ամէնը մարդուն մտքին յափշտա-
կութեանը և քաղիկէն պատճառած աշխատութիւննե-
րուն հետ համեմատութիւն ունին :

Անորդ գլխին Վաղղիայի Արդուա եւ Պուր-
կօննը գաւառներուն կոմսուհին, Սաճոյի իշխանու-
հին որ 1330 թուին մեռաւ, ազքատներուն եւ մու-
րացիաններուն վրայ շատ խնամք ունէր: Սաստիկ
դիւրազած եւ զիափուկ սիրտ ունէր. աղքատ մը եւ
խեղճ մը տեսնելուն պէս հարկաւ անոր օգնութիւն
մը շնորհէր. Շատ անգամ իր հարստութիւնը կոր-
սընցունելու վտանգի մէջ ինկաւ. Վաղղիայի ամէն
կողմէն իր առատաձեռնութեանը հաղորդ ըլլալու մը-
տօք եկող ազքատներուն ողորմութիւն տալու հա-
մար պարտքի տակ կը մտնէր: Ոսպէս Թաքաւորին
պէս անոր ալ ետեւէն հինգ վեց հարիւր մուրաց-
կան պակաս չէին. որոնք երեսնուցանէր եւ կը հաղ-
ուեցընէր. եւ ուր որ երթար նէ՝ հետը կերթային:
Ճէլլուդ պատմագիրը որ այս անդեկութիւնները մե-
ղի կուտայ, կըսէ. « Եստուծոյ անանկ հաճոյ թուե-
» ցաւ որսաստիկ սով մը խրկեց Պուրկօննը. անանկ որ
» փողոցները լաց եւ ողբ. եւ պզտիկ տղոց անօթի
» կը մեռնիմ կոր խօսքէն զատ բան չէր լսուեր »:
Չմեռնալ շատ սաստիկ էր. եւ անօթութենէ ո՛ր-
քան աղքատ կը մեռնէին նէ՝ այնքան մըն ալ ցուրտէն
կը մեռնէին: Վիւրին է հասկընալ թէ Սաճոյի իշ-
խանուհին ետեւէն պըտըտողները որքան շատցած
են այն ատենը: Այն տարին հազարէն աւելի էր որ
Արդուայի վրայ Հաղէլլենիւ գեղը՝ ուր բնակիլ իրաւ
սիրելի էր, հետը գացին. եւ հոն տնոնց պէտքը ա-

դատօրէն կը հոգար: Իայց երբ ամէն ունեցածները հատան, եւ իրեն ալ առանց հացի մնալու ժամանակը մօտենալն զգաց, ո՛չ սընտուկին՝ մէջ ոսկի՝ եւ ո՛չ գպրոցին մէջ անդամանդ՝ մնացեր էր, չշատ մը արցունք թափել լալէն ետքը այնքան աղքատ խեղճերը այսպէս մեծ եւ սարսափելի սովէ մը գլխընդուն գալիք վտանգէն ազատելու սա եղանակը դառաւ:

Իրիկուն մը ամէնն ալ իր համբարանոցին մէջը դնել եւ դուռը վըրաներնուն գոցել տուտաւ. եւ երբ կարծիք ըրաւ որ ամէն մարդ խորունկ քունի մէջ են, հրամայեց որ համբարանոցը բըռնկցընեն, եւ հրամանը կատարուեցաւ. ամէնն ալ այրեցան. եւ մէկ հատ մըն ալ չաղատեցաւ: Պատմիչը ասիկայ գրելէն ետքը կըսէ. « Ո՞վ անողորմ գթութիւն եւ դառն քաղցրու-
 ,, թիւն . սր լսուածներուն տմենէն աւելի բարբարո-
 ,, սական գթութիւն մը կրնայ հեան ունենալ: Ո՞վ
 ,, անողորմ ողորմութիւն ,, : Մ'իայն սա չըսեր որ
 Մ'ահօյի իշխանուհին յաջորդ տարին ալ այնքան աղ-
 քատ ետեւէն դացող ունեցա՞ւ մի: »

Հին Կողմնաշրջ: Փրկէի թուականէն 1100 տարի մը առաջ Չինաստանու հարաւային Կողմի Եռւ չանկ ըսուած Ժողովեղերեայ Թագաւորութեան բնակիչները — Չինկ — ուանկ Թագաւորին ընծայ տարին մէկ հատ ձերմակ փափան — սիւլիւն — երկու հատ սեւ փափան, եւ փղի առդայ մը: Թագաւորին փոխարքայն Չեու — քունկ՝ ասոնց ընծային փոխարէն հինգ հատ թեթեւ կառք ընծայ տուաւ՝ որ հորաւ կը ցուցընէին. եւ երկար ճամբայ ընելու աղէկ կուգար: Ըստ

կառքերուն առաջը մարդակերպ պըզտիկ արձան մը
կար. ձեռքը երկնցուցած. որ կառքը ո՛ր կողմն որ
դարձընէին՝ այս արձանը միշտ հարաւ կը դառնար.
եւ ձեռքովը հարաւ կողմը կը ցուցընէր: Այս գիւ-
տըս շատ մեծ օդաւտ ունէր անբնական անապատները
կամ անժանօթ ճամբաները ճանապարհորդութիւնը-
նողներուն համար. եւ որովհետեւ այս արձանը դառ-
նալը միայն մագնիսի ուժով կրնայ ըլլալ, եւ կարե-
ւի է որ արձանին թեւին մէջ մադնիսացեալ երկաթ
մը պահուած ըլլայ. ասիկայ կը ցուցընէ որ՝ մագնի-
սին դէպ 'ի հարաւային կամ հիւսիսային բեւեռը
դառնալու զօրութիւնը չինացիներուն ծանօթ էր.
որչառ ուշ ժամանակ ճանչցուեցաւ Եւրոպայի մէջ.
եւ օրացոյցներուն ժամանակագրութեան մէջ 'ի գի-
տոյ կողմնացոյցին նշանակուած ժամանակը՝ կողմնա-
ցոյցը եւրոպացիներուն գտած ժամանակէն է, որ հա-
զիւ հարեւանցի տեղեկութիւն մը ունէին աշխարհքի
մըայ չինացի գտնուելուն:

Հակաիրո-իւսան դէպ: Ըստ անգամ կը պատահի որ
մարդ մը մէկուն հակակիւք կըլլայ. ըսել է որ՝ անկէց
չխտորժիլ մը, եւ երբեմն՝ գաղտնի թշնամութեան ըս-
կըզենաւորութիւն մըն ալ կըլլայ. որով այն մարդուն
ներկայութիւնը գիմացիներն նեղութիւն կը բերէ:
Այսպէս տրամադրութիւնէ մը բժշկուիլ պէտք է.
վասն զի ամէն մարդ գոնէ իրեն շահուն եւ երջանկու-
թեանը համար պէտք է որ ամէն մարդու սէր ունե-
նայ. կամ գոնէ՝ առանց իրաւունք ունենալու մար-
դէ մըն ալ չխտորժիլ չունենայ: Ս' եր ժամանակի ե-

բեւեռն իմաստուններուն մէկը այս ախարէս բժշկուե-
լու մէկ եղանակին փորձը իր վրան ըրաւ: « Ղեմա-
րան քանի երթայի նէ՝ կըսէ, անշնորհք երեսուկ փոք-
րահասակ մարդ մը դէմս կելլեր. երեսը տեսնալուս
ոյէս հարկաւ մէկ ցաւագին անհանգստութիւն մը կի-
մանայի: Հարկ էր կոնակս անոր դարձնել, կամ աչ-
քերս դոցել կամ գետինը նայիլ, որ անոր իմ վրայ
ըրած գէշ ազդեցութենէն ազատիմ: (Բանը օրէ օր
աւելի անտանելի կըլլար. վասն զի ամէն օր մատկ-
նադարանը կուգար. եւ գիտես թէ զիս կը բնտրուէր
ամէն ատեն: Ա՛յ երջապէս առտու մը անկողնիս մէջ
մտածելով՝ ուրտխութեամբ (Գփայ) պոռացի: Իմ հա-
կակրութեանս յաղթելու ճամբայ մը գտեր էի. եւ այն
շաբթու ՚ի դործ դնել յաջողեցաւ: Եւս մարդուս մէկ
գործը լմընցուցի, որ պզտիկ բան մըն ալ էր, ինծի
շնորհակալ լլլալու եկաւ. այն ատենը դէմքը գեղե-
ցի՛կ եւ սիրուն երեւցաւ ինծի. եւ այն ատենէն ՚ի վեր
անիկայ տեսնելը ինծի միշտ ախորժելի եկած է:

Օրերո՞ւ փոխոստ-ի՞ն: Տաբուս ձմեռը ինչ ոտս-
տիկ ըլլալը ամէն մարդ կը յիշէ, գուցէ գուշակեն
ալ, որ հոս ասանկ եղանէ՝ ցրտային գոտիին տակ
ինկած երկիրները շատ սաստիկ եղած պիտի ըլլայ:
Բայց անանկ չըլլալը այն կողմերէն եկած նամակով
մը կը տեսնուի: Ենգղիական Վօրթաք անուն նաւէն
Պ. Լըդիէն, Փարիզու հռչակուոր ստորաբաշխ Պ.
Պօլինէին կը գրէ, 1858 մարտ 2ին, ըստ հին
տոմարի՝ փետրուար 18: « Հոս՝ հիւսիսային լայնու-
թեան 70 աստիճանը, սովորաբար ձիւնը ինն ամիս

եւ երբեմն աւելի կը կենայ . հոկտեմբերէն մինչեւ մարտ . եւ Ռոմիւրի ջերմաչափը սառին աստիճանէն 10 աստիճան ալ վար կըլլայ : Այս տարի՝ երբ հա-
րաւային երկիրներն անգամ 4 կամ 5 աստիճան ցուրտ
կընէր . հոս երբեմն 11 աստիճան տաք ունեցանք :
Փետրուարի սկիզբները Գրոմնօէի մէջ, հիւսիսային
լայնութեան 69 աստիճանը , արտերը ծաղիկ բուսած
տեսայ . որ սոփորաբար յուլիսի վերջերը կը բուսնին :
Այս տաքութիւնով պարզ օրեր ալ ունեցանք . եւ
գեկտեմբեր ամսոյ լրացեալ լուսինը խիստ ցուրտ ժա-
մանակներուն պէս պայծառ կերեւէր . սա ըսեմ՝ որ՝
ցերեկը լուսինը անանկ պայծառ կերեւի որ ուրիշ
երկիրներ տեսնուած չէ՛ . ուրիշ տեղ լուսնին մէջ հե-
ռացոյց գործիքով տեսնուած ստուերները կամ ձե-
ւերը հոս կէս օրուան տեսն մերկ աչքով կը տես-
նուին : Հովերը՝ ամեն տարուան սոփորականին հա-
կառակ՝ մինչեւ հիմա բոլոր ձմեռս դրէ՛ թէ միշտ ա-
րեւմուտքէն եւ արեւմտեան հարաւէն փչեցին : Հոկ-
տեմբերէն ՚ի վեր ցուրտ օր խիստ քիչ եղաւ . եւ տ-
լէկոծութիւններն ալ ուրիշ ծամամականերու սոփորա-
կանէն աւելի սաստիկ են այս տարի :

Ելլի՛մ : Այս խոտը՝ որ տաճկերէն ըսրխան եւ գաղ-
ղիերէն օրդի կըսուի՝ պարտիզպաններուն առաջը սո-
վորաբար գէշ խոտերուն կարգն անցած է . սղուտ մը
չունի ըսելով կը հանեն կը նետեն . չեն դիտեր որ
շահաբեր եւ օգտակար խոտերուն մէկն է : Տայսը թեյ
թեյ է , եւ թեանի պէս կը բանուի , կտաւ կըլլայ . փի-
լեմէնները առտօննն հղան ասկէջ մանած շինելու :

իւ կտաւ՝ գործելու, եւ մինչեւ հիմայ ալ շատ շատ կը
 Կեն: Տերեւները մատղաշ եղած ժամանակնին համեղ
 կերակուր կըլլան իւղով կամ մսի ջրով եփելով, կամ
 Կըղմածով (շէհրիէ) ապուր եփելով: Հատերը ձի-
 երուն կը կերցընեն ձիաբոյծները (ճամպազ), որով
 առուգութիւն մը կըստանան ձիերը, եւ մազերնին
 փայլունութիւն կունենայ: Արմատը քիչ մը պղն-
 զով (շապ) եւ հասարակ աղով եփելով գեղեցիկ դե-
 դին գոյն մը կուտայ: Այսպէս այս խտաին ամէն
 մասունքը կըրնան օգտակար բանի մը գործածուիլ.
 Կամ կերակուրի, կամ արուեստի բաներու: Անասուն-
 ներու սովորական կերերու կարգ ալ կանցնի եղջե-
 րաւոր անասուններուն համար, որ առողջ եւ ապա-
 հով ուտելիք մըն է. վասն զի կանուխ կը բուսնի. եւ
 դարմանելը դիւրին է. աղէկ յառաջ եկած դետինն եւ
 ցամաք եւ անջուր տեղը: Յատուկ խնամք մը չուզեր.
 Եղանակին ամէն փոփոխութիւններուն կը դիմանայ.
 Եւ ինքնին կը բուսնի: Տարին հինգ կամ վեց անգամ
 կըրնայ կտրուիլ ամառը, եւ դարնան սկիզբները որ
 անասուններու համար կեր խոտ չըլլանուիր, այս խո-
 տը արդէն աճած է: Թէ որ իբրեւ կանանչ խոտ պի-
 տի տրուի նէ՝ մատղաշ ժամանակը կտրելու է. թէ որ
 իբրեւ չոր խոտ պիտի պահես նէ՝ քիչ մը ուշ կտրել
 պէտք է. բայց նայելու է որ բունը չկարծրանայ.
 վասն զի այն ատենը անասունը չկըրնար ուտել:

Բերութիւն: Աւրապացւոց մէջ սովորութիւն է որ
 արգելութեան նշան մեծի մը առաջ գլխիբաց կը կե-
 նան: Յուրտ երկիրները սուտ մաղ գործածելու օր-

վորութիւնն ալ ասոր յարաբերութիւն ունի . որ յարգութեան համար գլուխ մըսեցընել չըլայ : Սօտ ժամանակներս Լօնտրա ասոր վերաբերեալ հետաքրքրական բան մը պատահած էր պատմէ Ուլի-պիլի-ն-նի անուն պարբերական ամսագրատրը :

Պ . Նուլըս (քնօուէս) փաստաբանը մեծ դատաստանապետին առաջը մէկ դատի մը համար ներկայանալով կըսէ . դատի սկսելնուս առաջ տէրութեանէդ հրաման կուգեմ որ սա շնիկ աստղին տաք ըրած օրերը փաստաբանութիւն ընելու հետեւս սուտ մագըղխէս հանեմ . եւ այս հրամանս կը խնդրեմ ինծի եւ ընկերներուս համար :

Գատաւտանապետը կըսէ . առաջկուց եղած կայ մի : Գիտեմ . տաք երկիրները դատաւորներն ալ փաստաբաններն ալ ամառը սուտ մագըղխին գլխունուն կը հանեն . բայց կըրնա՞ս ապացուցանել որ Մագըղայի օդոյն վրայալ փոփոխութիւն մը եղած է , եւ ասկէց ետքը շարունակ տաք պիտի ընէ :

— Երկրիս օդը փոփոխական ըլլալուն համար այդպէս բան մը հաստատելու չեմ համարձակիր . միայն սա կըսեմ որ՝ այսօրուան տաքը շատ սաստիկ է :

— Կըրնա՞ս գոնէ այն հաստատել որ գլխուդ սուտ մագըղայսօր քեզի անտանելի գլխու ցաւ կը պատճառէ . կամ գլուխդ կը պըտըտի . արիւնդ գլուխդ քալելու վտանգ մը կիմանա՞ս :

— Տէ՛ր իմ . այդպէս բան մը ըլլար նէ՝ դառը ու՛րիշ օրուան ձգելու կըլլար . բայց գատին տէրը բանը շուտ լմընալու կաճապարէ : Գլխուս մագըղայն չեւ հիմայ՝ աստեղ տաք օր մը ինծի սաստիկ նեղուն :

Թիւն տալէն աւելի բան մը ըրած չունի :

— Ընտնի էնէ՛ ես այս իրիկուն իմ պաշտօնա-
կիցներուն հետ խորհուրդ մը ընելով այդ օրէնք դար-
ձած սովորութեանը փոփոխութիւն մը ընելու վրայ :
առ այժմ դու՝ Պարոն՝ Արսլըս . գլխէդ սուտ մազը
չըհանած ըրէ՛ փաստաբանութիւնդ :

Ողորմ-իւն : Վիւղի քահանայ մը մէկ կնոջ մը
համար կը պատմէր որ՝ երկու տեսակ հաց կեփէ ե-
ղեր , մէկը ճէրմակ եւ մէկը Թուխ . ճերմակը մուրաց-
կաններուն եւ Թուխը իրեն տանը համար . հարցու-
ցեր են նէ պատասխան տուէր է մենք միշտ հացի հետ
ուտելու բան մը կըընանք գլտնել . աղքատը շատ
հեղ ցամաք հաց կուտէ . դոնէ կերած հացը ճերմ
մակ ըլլայ :